

Валентина Титаренко,
кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови
Житомирського державного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0003-1599-9964
ktytar@ukr.net

ФОНЕТИЧНІ ТА МОРФОЛОГІЧНІ РИСИ ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ В ПРИВІЛЕЯХ КИЇВСЬКОМУ МІСЬКОМУ МАГІСТРАТОВІ

*У статті проаналізовано фонетичні та словозмінні ознаки польської мови, виявлені в привілеях Київського міського магістрату. Досліджуваний копіарій створений у першій половині XVIII ст. Збірник документів уміщує грамоти на підтвердження магдебурзького права м. Києву від 1542 до 1649 р., із них упродовж 1542–1608 рр. видано дев'ять привілеїв руською мовою, п'ять латинською та три польською, починаючи з 1615 р. 30 привілеїв написані польською мовою. Під грамотами записано, що перекладачами пам'ятки з латинської та польської мов були сотники Антон Троцина та Михайло Якгельницький. У досліджуваному тексті виявлено різні польські рефлексі: неповноголосі форми, ϵ на початку слова, слова без епентетичного л, звукосполюки **дл**, **дз** тощо. Позначився також польський вплив на словозміні: уживається значна кількість запозичень із словотвірною моделлю **под ... уї** із семантикою 'заступник когось...'; виявлені іменники на **-ця**; називний відмінок множини рясно представлений формами на **-ове** та ін.*

Ключові слова: пам'ятка, рефлекс, неповноголосся, словотвірна модель, словозміна, староукраїнська мова.

Tytarenko Walentyna. Cechy fonetyczne i morfologiczne języka polskiego w przywilejach magistratowi miasta Kijów

W artykule przeanalizowano cechy fonetyczne i fleksyjne języka polskiego w przywilejach magistratu miasta Kijów. Zbadany zbiór kopii został ułożony w XVIII wieku. Dokumenty zawierają грамоты на potwierdzenie prawa magdeburskiego m. Kijowa od 1542 do 1649, w tym w ciągu 1542 – 1608 zostało wydano dziewięć przywilejów w języku ruskim, pięć – w języku łacińskim oraz trzy – w języku polskim; zaczynając do 1615 roku 30 przywilejów było napisano po polsku. Pod грамотami były umieszczone podpisy tłumaczy pamiętki z łacińskiego i polskiego języków setników Antona Trocyny oraz Mychajła Jakhelnickiego.

*W zbadanym tekście widać różnego typu polskie refleksy: formy niepełnogłosu, ϵ na początku wyrazu, wyrazy bez epentetycznego л, połączenie głosek **дл**, **дз** i in. Jest także polski wpływ na fleksję: są używane duża ilość zapożyczeń z modelem słowotwórczym **под ... уї** ze znaczeniem 'zastępca kogoś...'; są rzeczowniki na **-ця**, Mianownik liczby mnogiej przedstawiony formami na **-ове** i in.*

Wyrazy kluczowe: pamiętka, refleks, niepełnogłos, model słowotwórczy, fleksja, język staroukraiński.

Tytarenko Valentina. Phonetic and morphological features of the Polish language in privileges to the Kyiv City Magistrate

The article analyzes the phonetic and syllabic features of the Polish language identified in the privileges of the Kyiv City Magistrate. The studied copy was created in the first half of the XVIII century. for own needs by Kozma Krichevets. The collection of documents contains certificates for the confirmation of the Magdeburg Law of Kyiv from 1542 to 1649, of which nine privileges were issued in the Russian language, five Latin and three Polish during the period 1542-1608, beginning

in 1615. 30 privileges were written. in Polish. The certificates state that the translators of the monument in Latin and Polish were centurions Anton Trotzyn and Mikhail Yakhelnytsky. Various Polish reflexes are revealed in the text under study: incomplete vowels forms (krolevstvo (kingdom) instead of korolevstvo, krol' (king) instead of korol, zabronyty instead of zaboronyty); words with the sound [je] at the beginning (jednostajno instead of odnostajno, jedyn instead of odyn, jednego instead of odnogo), words without epentetic l, sound connections [dl], [dz] for (neosedlie, dzekan), Polish nasal reflexion (séndomy (p) skog), etc. are rarely detected. Word change is also affected by the Polish influence: a considerable number of borrowings with the word-forming model pod...yj with the semantics of 'someone's substitute' are used: podskarbyj. Noun forms on... -tsia were found: prodavtsia, derzhavtsia. The nominative plural is abundantly represented by the forms in the -ove: arkhymandrytove, rotmystrove etc. Thus, in addition to lexical polonisms, the monument features distinctive features of the Polish language at the phonetic and morphological levels, some of which are due to the translational nature of the document, and some were the acquisition of the clerical language of that time. Although much of the text analyzed has been translated from the Polish language, the quantitatively phonetic and morphological features are presented no more than in the original business style texts created in the Ukrainian lands.

Key words: memorial, reflex, incomplete vowels, word-forming model, word-translation, Old Ukrainian language.

Постановка проблеми. Пам'ятки XVIII ст. у мовному плані недостатньо досліджені, частина з них зберігається в архівах, а тому малодоступна для наукового загалу. Окрім того, класичним є погляд мовознавців про те, що староукраїнська мова до кінця XVIII ст. занепала, оскільки вичерпала свої ресурси. Ці твердження спростовують скрупульозні дослідження окремих пам'яток зазначеного періоду, наприклад, різнорівневий опис мови «Наук парафіяльних» І. Гетки [17]. Тому публікація пам'яток та опис їхньої мови часто не лише слугує для накопичення фактологічного матеріалу, а й дає підстави для заперечення певних тверджень або формулювання нових. Мова досліджуваного документа – привілеїв Київського міського магістрату – поки не має системного опису. Мовознавча цінність пам'ятки полягає в тому, що в ній уміщені привілеї оригінальні й перекладні (з латинської та польської мов).

Копіарій, що зберігається в центральному державному історичному архіві України під шифром ф. 62, оп. 1, спр. 1., створений для власних потреб Козьми Кричевця, про що дізнаємося з послівного запису, який проходить на лицьових аркушах книги (2–50): «Сія книга копѣя в Глухов переведенни(х) на ма(ло)російській діалектѣ привилеиевъ полскихъ королей и привилиованними киевскому маистрату древними разными годами наданни(х) о(т) якихъ королей якимъ діалектомъ где<, > когда<, > за чимъ подписомъ и на что с обстоятелни(мъ) при концу означеніемъ сочинена старателствомъ и коштомъ собственнимъ его мѣти пана Козми Якимовича Кричевця, бурми(ст)ра киевского, для своеи прива(т)ной и домової потребности и всяки(х) случаевъ року ... (написано невіразно)», збоку іншим почерком дописано «значить 1665 года». Дата стоїть помилкова, оскільки й К. Кричевець, і сотники перекладацькою діяльністю могли займатися в першій половині XVIII ст.

У збірці зібрані документи на підтвердження магдебурзького права м. Києву з 1542 по 1649 рр. Видавалися ці грамоти руською староукраїнською, латинською та польською мовами. Протягом 1542–1608 рр. видано дев'ять привілеїв руською мовою, п'ять латинською та три польською. Починаючи з 1615 р. 30 привілеїв написані лише польською мовою. Із самої пам'ятки дізнаємося, що перекладачами привілеїв з польської та латинської мов були Антон Троцина й Михайло Якгельницький. Відомі роки їх сотницької діяльності, відповідно 1710–1729 та 1717–1728. Мова, якою видані привілеї з королівської резиденції, відображає тогочасну мовну ситуацію на українських землях і мовну політику Речі Посполитої: попри

те, що руську мову визнавали мовою ділових документів у Люблінській угоді 1569 р., на Варшавському сеймику 1590 р. і до 1669 року в діловодстві ніяких постанов про заборону української мови не видавали, лише на Варшавському сеймі документально затвердили, що король «усю документацію видаватиме польською і латинською мовами» [12, с. 26], а в 1696 р. було прийнято постанову, у якій польська мова визнавалася мовою українських канцелярій [15, с. 150; 12, с. 12, 16, 28]. Із цього приводу Кеннеді Грімстед зазначила: «Упродовж 30–40-х років XVII ст. мовна ситуація стосовно привілеїв для українських земель, так само як і роль писарів, зазнали ще радикальніших змін, ніж ситуація довкола судових декретів. За винятком кількох підтверджень, старіших угод та копій із давніх документів, занесених до книг руською мовою, актів руською мовою практично вже немає. Понад те, уже в 1631 р. офіційні копії 20 з 22 привілеїв, записаних до двох руських книг того року, виконані по-польському. За 1633–1635 рр. руською мовою записано лише один документ; те саме спостерігаємо в книзі за 1636–1641 рр. Аналогічно в 1645 р. усі сімнадцять привілеїв зареєстровані польською мовою. Характерно, що за 1632, 1641–1644, 1646–1652 рр. у Руській серії не збереглося жодного документа привілейного чи підтверджувального змісту. Це наводить на думку про те, що вони послідовно перестали реєструватися окремо» [6, с. 73].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У статті Г. Наєнко ґрунтовно описано напрями вивчення писемних джерел та названо представників цих напрямів із вказівкою на праці [14, с. 334–335].

Мову пам'яток XVI–XVIII ст. ділового стилю студіювали багато дослідників як в окремих публікаціях, монографіях, так і в передмовах до видаваних текстів (О. Макарова [10], А. Матвієнко [5], В. Мойсієнко [2; 3; 13], В. Німчук [7; 9], І. Царалунга [1], Л. Ящук [11] та багато інших науковців). Просту мову кінця XVIII ст. на основі пам'ятки «Науки парафіяльні» [17]. Вплив польської мови в староукраїнських текстах аналізований у працях багатьох науковців, найповніший список наведено в монографії С. Гриценко [5].

Мета статті – проаналізувати вплив польської мови на фонетичному та морфологічному рівнях мовної системи в копіарії привілеїв першої половини XVIII ст., частина з яких перекладена з польської мови на староукраїнську, а тому окремі лінгвальні особливості тексту зумовлені польськомовним та латинськомовним оригіналом.

Виклад основного змісту. Досліджувана пам'ятка виразно насичена полонізмами різних лексико-семантичні групи: *очевн(с)то* 2, *суплкдючи* 2, *уйтуючи* 2, *продокъ* 2 зв., *щодробливо(с)ти* 2 зв., *привлацаєть* 4, *цлости* 6, *здно(л)на* 6, *ска(р)бовъ* 8 зв., *щегу(л)ной* 131 зв., *понева(ж)* 132, *моци* 132, *скутечно(с)ти* 132, *обтници* 132, *преложєнства* 128 зв., *по(с)лдиєнство* 128 зв. та багато ін.

Незважаючи на те, що лексика польського походження в багатьох випадках була невід'ємним елементом, наявні слова з польської мови, які вже мали відповідники в українській мові та часто вживалися й у самому тексті привілеїв, зокрема вступна частина привілеїв містить варіації: *Ѡзнаймѣмъ тимъ листомъ њшиеть всмъ убецъ и кождотѣ зособно* 2 – *всть о(б)щє и ко(ж)доту зосо(б)на* 2 зв.; *ма(р)ца* 65 зв., *мица ма(р)та* 84 зв. тощо.

Зважаючи на канцелярський стиль, переносилися цілі конструкції: *злимъ припадкомъ* 6, *в цале заховавши* 105 зв. (*в цале заховали* 116, *и в цале захо(ви)вати* 120), *в цале и не нарушоне* 63, *до оста(т)него кресу живота своего* 112 зв., *на сейме валномъ* 131, *подасть в моць* 31 зв., *даємо моць и вла(ст)* 45 зв. Окремого дослідження потребує встановлення, які з них були притаманні загалом для тогочасної канцелярської староукраїнської мови, а які зумовлені польськомовним прототипом.

Нижче детальніше зупинимося на характеристиці наявних у копіарії фонетичних і морфологічних рис польської мови. У досліджуваних привілеях уживаються слова з виразними ознаками, властивими польській мові. Наприклад, виявлено **неповноголосні**

форми: *королевства* 13, *король* 56 зв., *забронюати* 22 зв., *забронюючи* 22 зв., *королевского* 95 зв., які залишені в тексті, напевно, під впливом оригіналу, оскільки слова з питомою рефлексцією переважають як у таких само словах: *королевскимъ* 2 зв., *оборонитися* 3, *забороняють* 77 зв., *забороняютсе* 128 зв., *королевствъ* 78 зв., *короля* 65, так і в інших: *оборочати* 4, *короннихъ* 4, *сторожи* 46 зв., *оборонѣ* 5, *перешкоду* 50 зв., *перемешкиваючіе* 55, *стерє(г)ти* 5 зв., *середу* 9 зв., *дерева* 22, *головніє* 3 зв., *золо(т)никъ* 32, *володиме(р)скому* 31, *о(т) молодцовъ* 57, *по триста золотихъ* 83, *оголосити* 108, *молодихъ* 112 тощо. Зауважимо, що на польській неповноголосні форми часто натрапляємо в різножанрових пам'ятках XVI–XVII ст. Частими вони стають до кінця XVII ст., що було наслідком тогочасної мовної ситуації, за якої польська мова була поширилася в писемно-літературній царині й у діловодстві насамперед.

У кількох словах, імовірно, під впливом оригіналу збережено є на початку слова: *єдинимъ* 121, *єдна* 127, *єдиностайно* 124 зв., окремі написання вживаються паралельно з **о**: *єдинъ* 100 зв. – *одно* 70 зв., *єдного* 110 зв. – *одного* 98, *єднакъ* (в целости заховаючи такъ /якъ/ *єднакъ* *аби се скро(м)не заховавали*) 117 зв. – *однакъ* (*при то(мъ) ла(с)кави(м) позволенью ѣши(мъ) заховаємъ в цлости<, > однакъ права ѣшиє королевскіє Речи По(с)полито(ѣ)*) 119 зв. Ознака є на початку слова може бути потрактована і як діалектна (північноукраїнська), проте в пам'ятці відсутні інші виразні поліські риси, наявні в староукраїнських пам'ятках.

Низку слів ужито без епентетичного [л]: *с купями* 57, *бавля(т)се* 101, *о(б)товляє(т)* 40, часто в слові *києвяне* 61 зв. поряд з *о(т) києвлянъ* 63 зв., *києвлянъ* 64, *домавля(л)се* 65 зв., 66 зв., 67 зв., *домавлянъ* 67 зв. *не становлячисе* 70, *становля(т)се* 70, *поживенъе* 101, поряд з *не прибавляючи* 2 зв., *поживленъ* 101 (пор. в одній грамоті: *билъ по(з)ванимъ слушне о(т) києвлянъ* 61 і *декре(т) ... покладаний о(т) києвлянъ былъ* 63 зв.).

Відображено польську рефлексію на місці *tj, *gt у лексичних полонізмах *обецѣмо* 132, *моць* 31 зв., 45 зв., 95, *о(т) плаценъ* 116.

На місці *ě відображено один раз рефлекс [’а] в слові *мяновито* 111 зв., пор. часте написанням *меновите* 67 зв., 70, 79 зв., 96 зв., 101 зв., 125 зв.

Польські **носові** звуки переважно передаються староукраїнськими відповідниками, тобто у та **я** [’а]: *рубанъе* 68 зв., *взглядъ* 68 зв., *найпрудшеѣ* 52 і под., хоч засвідчено й **ен** у слові *сендоти(р)ского* 39 зв.

Кілька полонізмів зберігають західнослов'янську звукосполюку дл: *осе(д)ліе* *яко и неоседліе* 128, *осе(д)ліе* 128 зв., *припадлимъ* 104.

Звукосполюка дз як фонетична ознака польської мови виявляється в словах рідко: *подвоеводзего* 63 зв. поряд з *по(д)воеводимъ* 86 зв., *кгородинского* 10, *дзеканъ* 106 зв., 107, *дзелатинско(го)* 113, *сродзе* 20 зв.: *а ве(р)ности твоєѣ сродзе розказуємъ*,

Відчутний вплив польської мови також на морфологічному рівні.

Запозичені з польської мови слова на позначення посад зі значенням ‘заступник...’, які утворені за моделлю **под-** ... **-ий**: *подкатороту* 11, *подка(н)целюри(ѣ)* 41 зв., *подска(р)бій* 18 зв., *подчашего* 17 зв., *подстаростамъ* 115 зв., *подвоеводзего* 63 зв., з *по(д)воеводимъ* 86 зв. Як зазначає М. Басай у «Словнику богемізмів», такий словотвірний тип запозичився / поширився в польській мові під чеським впливом і був активним аж до кінця XVIII ст. [16, с. 237].

Ужито кілька іменників чоловічого роду на **-ця (-ца)**, які відмінюються як іменники жіночого роду з основою на **-а (-я)**: *продавца* 63 зв., *райца* 125 зв., *державца* 10, 18. На думку дослідників, вони потрапили в староукраїнську мову під польським впливом [8, с. 10]

Частими в пам'ятці в називному відмінку множини є форми на **-ове**, які активізувалися під впливом польської мови: *воеводове* 35 зв., 79 зв., 97, *архимандритове* і *игуменове* 97, *жидове* 32, *ассессорове* 80, *татарове* 86, *антецессорове* 112 зв. Пор. поряд різні флексії в наз. відм. мн.: *такъ те(ж) пѣове воеводи<,> и ротми(ст)рове нийи и те(ж) дєсла(т)ники товаришии ротъ ихъ<,> и ми(т)рополій бискупъѣ<,> архимандричъѣ люди сами ... ко(р)чомъ ку*

пожи(т)ку своєту ѱстановлати ... жадного шинку на продажу де(р)жати не маю(т) 12; і поряд з **-ове** слово *воеводове*: *пїѣ воевода нїшинїи и пототь бѣдучїи воеводове* 12.

Під польським впливом залишені в тексті **усічені форми прикметників та дієприкметників**: *ижъ презентованїи билъ пред нати ли(ст)-привиле(ї) на папери писанни(ї)<,> автентични рѣкою сѣто(ї) памјати короля его мїти Жикгимо(н)та третего пїна о(т)ца нашего подписанни<,> и печатю меншое канцелїарїи запечатанни<,> мещаномъ нїшимъ кїевскимъ<,> на волное торговъ<,> в Кїеве о(т)правованъе слѣжащи или ненарѣиони 109, о(т)дленни 110 тощо.*

У тексті на позначення чотирьох десятків часто трапляється польська числівникова форма: *панованъя королевствъ нїїхъ по(л)ского четиредесјатого* 87 зв., *панованя нїєго по(л)ского четиредесјат(т) третего* 91, *року Гїднїа тисјача ше(ст)со(т) четиредесјат(т) четве(р)того* 113 (двічі), *року Гїднїа тисјача ше(ст)со(т) четиредесјат(т) пјатого* 121, *року Гїднїа тисјача ше(ст)со(т) четире десјат(т) девјато(го)* 121. Подекуди така форма має ще й польське звукове оформлення: *а панованя нїєго чтиридесјато(го) втораго* 23, *чтире* 98, виявляємо шість разів числівник *сорок*: *року тисјача шестьсотъ сорокъ девјатого* 125, *сорокъ девјатїи* 65, *Панованъя нїєго по(л)ского сорокъ первого* 89 зв.

Частим є використання залишкових форм допоміжного дієслова в минулому часі: *дабисмо* 3, *надалисмо* 17 зв., *абихмо* 57, *аби єсми* 68 зв., *абисте* 57, *бисте* 57 зв., *росказали єсмо* 69, *абисми* 52, *давалисмо* 52, *умислили* 52 зв., *сут* 57, *декларовалисми* 86 зв., *виразѣмилисмо* 126 зв. та інші, які теж могли бути поширені під польським впливом [17, с. 237].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, на фонетичному та морфологічному рівнях пам'ятка написана тогочасною українською мовою. Описані фонетичні (неповноголосні форми, є на початку слова, звукосполюки **дл**, **дз**, слова без епентетичного **л** тощо) і морфологічні (словотвірна модель **под-** ... **-ий**; іменники на **-ця**) виразні польськомовні риси зумовлені передовсім запозиченою лексикою, оскільки виявлені переважно в полонізмах. Окремі з них потрапляли в текст під впливом польськомовного оригіналу (називний відмінок множини **-ове**, усічені форми прикметників та дієприкметників, уживання форми *чотирдесјатъ* / *чтирдесјатъ*, використання залишкових форм допоміжного дієслова в минулому часі та ін.). Жодна вищеописана риса в подальшому не стала властивою українській фонетиці та словозміні. Перспективними є дослідження графіко-орфографічних особливостей пам'ятки, вияву варіантних слів і форм.

Список використаних джерел та літератури

1. Акти Вижівської міської книги XVII ст. / підгот. до вид. І. Б. Царалунга. Житомир : Полісся, 2015. 170 с.
2. Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік, 1635 рік / підгот. до вид. В. М. Мойсієнко. Житомир, 2004. 256 с.
3. Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / підгот. до вид. А. М. Матвієнко, В. М. Мойсієнко. Житомир, 2002. 392 с.
4. Волинські грамоти XVI ст. / упорядн. В. Задорожний, А. Матвієнко. Київ, 1995. 245 с.
5. Гриценко С. Динаміка лексики української мови XVI–XVII ст. Київ, 2017. 934 с.
6. Грімстед К. Руська серія Коронної метрики. *Руська (Волинська) метрика*. Київ, 2002. С. 29–139.
7. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. Зб. док. / підгот. до вид. В. В. Німчук, В. М. Русанівський та ін. Київ, 1981. 316 с.
8. Керницький І. Система словозміни в українській мові. Київ, 1967. 288 с.
9. Книга Київського підкоморського суду (1584–1644). Зб. док. / підгот. до вид. Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич та ін. Київ, 1991. 344 с.
10. Книга Овруцького замкового уряду 1678 р. Вип. 2. / підгот. до вид. О. Ю. Макарова. Житомир, 2013. 244 с.
11. Кременецька земська книга 1578 року / підгот. до вид. Л. В. Ящук. Кременець : Кремен.-Почаїв. держ. іст.-архітектур. заповідник, 2018. 300 с.

12. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні (Зовнішня історія української мови). Київ : «К.І.С.», 2004. 168 с.
13. Луцька замкова книга 1560–1561 рр. / підгот. до вид. В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук. Луцьк, 2013. 733 с.
14. Наєнко Г. Фонетико-фонологічна й графіко-правописна системи української мови II половини XVII століття (на матеріалі «Викладу о церкви Теодосія Софоновича»). *Rozprawy komisiji językowej*. T. LXVI. 2018. S. 333–350.
15. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. Тимошика. Київ : «Наша культура і наука», 2001. 440 с.
16. Basaj M., Siatkowski J. Bohemizmy w języku polskim. Słownik. Warszawa, 2006. 502 s.
17. Getka J. Język «Nauk Parafialnych» (1794) – ukraiński wariant prostej mowy końca XVIII wieku. Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Seria Druga Europa, 2012. 316 s.

References (translated & transliterated)

1. Akty Vyzhivivskoi miskoi knyhy XVII st. [Acts of the Vizhiv City Book of the 17th Century]. (2015). I. B. Tsaralunha (pidhot. do vyd.). Zhytomyr: Polissia [in Ukrainian].
2. Akty Zhytomyrskoho hrodskoho uriadu: 1590 rik, 1635 rik [Acts of the Zhytomyr City Government: 1590, 1635]. (2004). V. M. Moisiienko (pidhot. do vyd.). Zhytomyr [in Ukrainian].
3. Aktova knyha Zhytomyrskoho hrodskoho uriadu 1611 roku [Act book of Zhytomyr city government in 1611]. (2002). A. M. Matviienko, V. M. Moisiienko (pidhot. do vyd.). Zhytomyr [in Ukrainian].
4. Volynski hramoty XVI st. [Volyn diploma of the XVI century]. (1995). V. Zadorozhny, A. Matviienko (uporiadn.). Kyiv [in Ukrainian].
5. Hrytsenko, S. (2017). Dynamika leksyky ukrainskoi movy XVI–XVII st. [Dynamics of the vocabulary of the Ukrainian language of the XVI–XVII centuries]. Kyiv [in Ukrainian].
6. Hrimsted, K. (2002). Ruska seriia Koronnoi metryky [The Russian series of Crown Metrics]. Ruska (Volynska) metryka – Russian (Volyn) metric. Kyiv, 29–139 [in Ukrainian].
7. Dilova mova Volyni i Naddnyprianshchyny XVII st. [Business language of Volyn and Dnieper region of the XVII century]. (1981). V. V. Nimchuk, V. M. Rusanivskiyi ta in. (pidhot. do vyd.). Kyiv [in Ukrainian].
8. Kernytskyi, I. (1967). Systema slovozminy v ukrainskii movi [The system of word change in the Ukrainian language]. Kyiv [in Ukrainian].
9. Knyha Kyivskoho pidkomorskoho sudu (1584–1644) [Book of the Kyiv Submarine Court (1584–1644)]. (1991). H. V. Boriak, T. Yu. Hyrych ta in. (pidhot. do vyd.). Kyiv [in Ukrainian].
10. Knyha Ovrutskoho zamkovoho uriadu 1678 r. [Book of Ovruch Castle Government in 1678]. (2013). O. Yu. Makarova (pidhot. do vyd.). Zhytomyr [in Ukrainian].
11. Kremenetska zemska knyha 1578 roku [The Kremenets Zemsky Book of 1578]. (2018). L. V. Yashchuk (pidhot. do vyd.). Kremenets: Kremen.-Pochaiv. derzh. ist.-arkhitektur. zapovidnyk [in Ukrainian].
12. Kubaichuk, V. (2004). Khronolohiia movnykh podii v Ukraini (Zovnishnia istoriia ukrainskoi movy) [Chronology of Language Events in Ukraine (Foreign History of the Ukrainian Language)]. Kyiv: «K.I.S.» [in Ukrainian].
13. Lutska zamkova knyha 1560–1561 rr. [Lutsk Castle Book of 1560–1561]. (2013). V. M. Moisiienko, V. V. Polishchuk (pidhot. do vyd.). Lutsk [in Ukrainian].
14. Naienko, H. (2018). Fonetyko-fonolohichna y hrafiko-pravopysna systemy ukrainskoi movy II polovyny XVII stolittia (na materialy «Vykladu o tserkvy Teodosiia Sofonovycha») [Phonetic-phonological and graphic-spelling systems of the Ukrainian language of the second half of the seventeenth century (on the material of «An exposition on the Church of Theodosius Sofonovich»)]. *Rozprawy komisiji językowej*. – *Dissertations of Language Committee*, Vol. LXVI, 333–350 [in Ukrainian].
15. Ohiienko, I. (Mytropolyt Ilarion). (2001) Istoriia ukrainskoi literaturnoi movy [History of Ukrainian Literary Language]. M. Tymoshyk (uporiad., avt. ist.-biohr. narysu ta prymit.). Kyiv: «Nasha kultura i nauka» [in Ukrainian].
16. Basaj, M. & Siatkowski, J. (2006). Bohemizmy w języku polskim. Słownik [Bohemisms in Polish. Słownik]. Warszawa [in Polish].
17. Getka, J. (2012). Język «Nauk Parafialnych» (1794) – ukraiński wariant prostej mowy końca XVIII wieku [Język «Doctrine of the Parafialnych» (1794) – Ukrainian variant of prostate mowy skin XVIII wieku]. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Seria Druga Europa [in Polish].